

## MORÁLKA A TRH: VÍZIA ADAMA SMITHA

DAGMAR SMREKOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

SMREKOVÁ, D.: *Morals and Market: Adam Smith's Vision*  
FILOZOFIA 52, 1997, No. 6, p. 349.

By the economists and often also by political philosophers Adam Smith is conceived of first of all as the author of *Wealth of Nations* i. e. as the founding father of modern political economy and a defender of liberal economic tradition. Smith as a representative of the Scottish School of moral philosophy and as the author of *Theory of Moral Feelings* has been ignored as a rule (although his work embodies many ideas concerning moral dimensions of free market worth consideration). The author tries to fill in this gap and to pay tribute to this underestimated aspect of Smith's work. The paper focuses on Smith's original concern of understanding economic life and morals as closely related phenomena.

Ekonomovia - a nezriedka aj sociálni filozofi<sup>1</sup> - vnímajú A. Smitha (1723 - 1790) predovšetkým ako autora diela *Skúmanie povahy a príčin bohatstva národov* (1776). Vyzdvihujú jeho zásluhy ako zakladateľa a "klasika" modernej politickej ekonómie a stúpenca liberálnej tradície ekonomického myslenia obhajujúceho jej tri piliere - slobodu individua, právny štát a voľný trh. Tak trochu v úzadí zostáva Smith ako reprezentant škótskej školy morálnej filozofie<sup>2</sup> a autor *Teórie morálnych citov* (1759), práce, ktorá o.i. obsahuje aj cenné úvahy týkajúce sa morálnych aspektov ekonomiky voľného trhu. Pokúsime sa teda preklenúť existujúcu dichotómiu v uvažovaní o tomto autorovi a zvýrazniť pritom ten aspekt jeho diela, ktorý zostáva dodnes nedocenený. Ide nám nielen o priblíženie Smithovho vlastného projektu morálky, ale aj o to, aby sme ukázali, že pôvodným Smithovým záujmom bolo chápať ekonomický život a morálku v ich úzkej súvislosti a spojitosti.

### I. Koncepcia morálky

Smith vo svojich teoretických úvahách (morálnych i ekonomických) vychádza z pozorovania, deskripcie a nasledujúcej analýzy ľudskej povahy a jej sklonov. Jeho vlastná koncepcia morálky sa zároveň utvára na pozadí precízneho skúmania dejín morálnej filozofie.

<sup>1</sup> Napr. aj vo Vybraných kapitolách a textoch zo sociálnej filozofie (I. Buraj a kolektív. Univerzita Komenského Bratislava 1993) je v bibliografii základných prác, ktoré autori považujú za štandardný obsah štúdia sociálnej filozofie, uvedená práve práca A. Smitha *Bohatstvo národov*. Podobne aj A. Remišová, autorka skript *Úvod do podnikateľskej etiky* (Bratislava 1996), chápe etiku a ekonomiku u A. Smitha ako "dve samostatné oblasti".

<sup>2</sup> Smith bol žiakom F. Hutchesona a jeho nástupcom na katedre morálnej filozofie na Glasgowskej univerzite a tiež kolegom a priateľom D. Huma.

Zámerom *Teórie morálnych citov* je predovšetkým skúmanie pôvodu a príčin morálnych súdov vzťahujúcich sa na naše vlastné správanie, ako aj na činy a city druhých ([1], 126).

Smith pritom vychádza zo sympatie, z tohto dominantného citu, vlastného ľudskej povahy, na ktorom podľa neho stojí celá morálka. Už od prvých stránok spomínaného diela sa jeho autor prezentuje ako teoretik morálky sympatie.<sup>3</sup> A to je bod, z ktorého zvyčajne vychádzajú aj jeho interpretátori (pozri napr. [3]).

Skúsme však porušiť tento tradičný postup a hľadáme v jeho texte najprv odpoveď na otázky, ktoré sú neodmysliteľnou súčasťou každej teórie morálky. Podľa Smitha ide o dve základné otázky. Po prvé, v čom spočíva cnosť? Tu treba definovať spôsob správania vzbudzujúci pochvalu, resp. konštituujúci taký charakter, ktorý je prirodzeným predmetom ocenenia, úcty, súhlasu. Po druhé, aká je to sila alebo schopnosť duše, ktorá jej umožňuje uprednostňovať jedno správanie pred druhým, nazývať jedno správnym a druhé chybným? Existuje nejaký vrozený zmysel pre morálne? V tomto kontexte mu ide o vymedzenie prostriedkov, ktoré nám umožňujú rozlíšiť dobré činy od zlých, pokladať jedny za prirodzený predmet morálneho súhlasu a odmeny a druhé za predmet pokarhania a trestu.

Pokiaľ ide o povahu cnosti, jej presnejšie určenie je nevyhnutné pre definovanie pojmov dobra a zla. Smith analyzuje tri odlišné prístupy v dejinách morálnej filozofie a z nich vychádzajúce definície. Prvý prístup pokladá za cnostné tie naše sklony, ktoré sú vhodné, primerané predmetu, na ktorý sú zamerané, a ktoré dokážeme patrične ovládať. Cnosť teda spočíva v primeranosti našich činov (Platón), resp. v umiernených zvyklostiach, ovládaných rozumom (Aristoteles). Podľa druhého prístupu cnosť spočíva v rozvážnom presadzovaní nášho vlastného záujmu, resp. v primeranom vedení osobných sklonov, pričom jediným cieľom tejto orientácie je naše (osobné) šťastie. Cnosť sa tu definuje ako múdrosť, obozretnosť. (Smith uvádza ako klasický príklad Epikurov systém). Tretí prístup podľa Smitha vidí cnosť v afektoch alebo sklonoch, ktorých predmetom je šťastie iných. Tým, čo vtlačá našim činom charakter cnosti, je teda nezištná láskavosť a dobročinnosť ([1], 313-314). (Za prívržencov tohto stanoviska pokladá Smith moderných platonikov a predovšetkým svojho učiteľa F. Hutchesona).

Čo sa týka druhej otázky, ide tu vlastne o problém kritéria mravnosti, resp. o problém zdroja umožňujúceho odlišiť dobro od zla. Smith opäť hľadá oporu

<sup>3</sup> Termín *sympatia* v jeho bežnom používaní v slovenčine znamená náklonnosť, priazeň. V anglickom jazyku má však viacero významov (sústrasť, súhlas, súcitiť, pochopenie, resp. uznanie niekomu alebo niečomu). *Sympatizovať* s niekým potom neznamena len byť k niekomu milý, priateľský, ale aj mať s niekým súcitiť, byť solidárny, mať pochopenie, uznanie... *Sympatia* v Smithovom slovníku – ako ukážeme ďalej – vyjadruje súcitiť, účasť na situácii iného, schopnosť precítiť pocity druhého, stáva sa výrazom mravného súhlasu s činmi druhých. Podobné významové odtiene slov *sympatia* a *sympatizovať* si zachoval aj francúzsky preklad *Teórie morálnych citov*, z ktorého sme vychádzali. Ak teda označujeme Smitha za teoretika morálky sympatie, máme na mysli práve tento významový kontext, a nie ten, ktorý by mohol evokovať bežný slovenský ekvivalent slova *sympatia*. A ak v texte uprednostňujeme termín *sympatia*, robíme tak kvôli autentickej informácii o Smithovej terminológii.

v dejinách morálnej filozofie, aby tu vyzdvihol tri ideové línie. Najprv systémy, ktoré hodnotia a schvaľujú činy podľa toho, ako sa tieto vzťahujú k našej sebaláske a k osobnému záujmu (napr. Hobbes). Ďalej koncepcie, ktoré za primárneho arbitra či za princíp nášho súhlasu s tým, čo je v našich činoch vyhovujúce a čo neprijateľné, považujú rozum riadiaci naše činy ešte pred každým zákonom (Smith uvádza Cudwortha, najvýznamnejším reprezentantom tejto línie bol však Smithov rovesník Kant). A nakoniec učenia, ktoré pokladajú rozlíšenie medzi dobrom a zlom za vec našej senzibility, indikovanej radosťou alebo odporom voči istým afektom alebo činom (Hutcheson). Sebaláska, rozum a cit sú teda podľa Smitha tri rozličné zdroje, z ktorých filozofi odvodzujú všeobecné morálne pravidlá a morálne sudy ([1], 370-376).

Vlastným východiskom Smithovej teórie morálky je cit. Smith odmieta rozum ako primárny zdroj našich súdov o tom, čo je spravodlivé a čo nespravodlivé, čo je správne a čo nesprávne. Podľa neho naše prvé pojmy spravodlivého a nespravodlivého, ako aj všetky analýzy, na ktorých sú založené všeobecné morálne pravidlá, nemôžu byť predmetom rozumu, ale sú záležitosťou bezprostredného citu. Pridáva sa teda k tej línii morálnej filozofie, ktorá odvodzuje princípy dobra a zla zo skúsenosti a ktorá za priameho sprostredkovateľa nášho mravného sebauvedomenia pokladá emócie. "Zistujeme v nekonečnom množstve prípadov, že isté správanie je stále príjemné a že iné je vždy odporné, a na základe toho vytvárame všeobecné morálne pravidlá. Nijaký predmet sa nemôže stať pre myseľ príjemným alebo nepríjemným len vďaka samotnému rozumu." ([1], 377).

Podľa Smitha treba rozlíšiť dva druhy teórií. Jedny vidia pôvod či zdroj morálneho súhlasu v cite zvláštnej povahy, v akejsi zvláštnej moci percepcie, ktorá zahŕňa tak priame vnímanie predmetov (bez osobitého poznávania ich ďalších charakteristických kvalít, ako aj vnímanie nepriame, sprostredkované reflexiou. Schopnosť odlišiť nerest od cnosti je tu záležitosťou vnútornej schopnosti reflexie, označovanej ako morálny zmysel. Smith tento prístup odmieta. Podľa neho nemôžeme pripisovať našim zmyslom kvality, ktoré sa vzťahujú na predmety nášho vnímania. Vo vzťahu k morálnemu posudzovaniu si to treba vysvetliť tak, že to, čo schvaľujeme ako cnostné alebo odsudzujeme ako nerestné, nie sú naše vlastné morálne schopnosti, ale sú to kvality objektu (činu), na ktorý sme sa zamerali. Napríklad ak by niekto považoval za cnosti krutosť a nespravodlivosť a za neresti slušnosť a spravodlivosť, chápali by sme to ako protikladné prirodzenosti a obvyklému poriadku, ale nemohli by sme to (v intenciách tejto logiky) nazvať morálne zvráteným alebo zlým.

K druhej skupine teoretikov morálky patria podľa Smitha tí, čo odmietajú vysvetľovať princíp morálneho súhlasu pomocou zvláštnej schopnosti mysle, ale uprednostňujú vytríbenosť citu pre uznanie a odsúdenie rodiaceho sa v našej duši pri pohľade na rozličné povahy a rozličné činy. Presnejšie, uznanie či schvaľovanie na jednej strane a nesúhlas či odsudzovanie na strane druhej môžu byť tým, čo označujeme ako cit pre dobro a zlo alebo morálny zmysel.

Dominantnú úlohu má prirodzený cit sympatie. Sympatia, "schopnosť všeobecne známa, ktorú majú všetci ľudia" ([1], 379), stačí na objasnenie všetkého, čo sa pripisuje zvláštnej schopnosti označovanej ako morálny zmysel.

Sympatia je teda citom, ktorý tvorí základ morálnych súdov. Ak sa však na okamih preniesieme do sféry východísk konštituujuúcich Smithovo ekonomické dielo *Bohatstvo národov*, vynorí sa pred nami ako jeden z určujúcich motívov ľudského konania starosť o osobný záujem, cit sebalásky. Nemožno niečo podobné predpokladať už v Smithových morálnych úvahách? Akú pozíciu má cit sympatie nazeraný z tohto zorného uhla? Aký je jej skutočný význam?

Sám Smith tvrdí, že človek je prirodzene orientovaný najprv na svoje vlastné starosti a sebazachovanie a že každý z nás je hlbšie zainteresovaný na tom, čo sa dotýka jeho, než na tom, čo zaujíma druhého (pozri [1], 93). To však podľa neho neznamená, že by sme si mohli dovoliť predchádzať vlastným ťažkostiam či zabrániť osobným neúspechom tým, že by sme škodili druhým. Morálka sympatie tak vylučuje egoizmus ako základ našich citov.<sup>4</sup>

Význam slova sympatia podľa Smitha pôvodne súvisel s našou schopnosťou predstaviť si seba samých v situácii iných ľudí (napr. trpiacich, zasiahnutých bolesťou, zármutkom...). Táto schopnosť sa považuje za zdroj našej schopnosti vnímať utrpenie druhých, za impulz umožňujúci nám pochopiť ich pocity. Sám Smith však vysvetľuje sympatiu inak - v protiklade k jej zaužívanému zmyslu. Chce ju využiť na vyjadrenie "schopnosti prežívať vášne druhých" ([1], 4) a zároveň spôsobilosti uvedomiť si túto spoluúčasť bez toho, že by sme si museli predstaviť, ako by bol náš osobný záujem v podobnej situácii ohrozený.

Napr. na to, aby sa človek delil s druhým o žiaľ a bolesť nad stratou blízkej osoby, nie je potrebné myslieť na to, ako by v podobnej situácii trpel on sám, ako by bol zasiahnutý jeho vlastný záujem. Stačí porozumieť tomu, "čo by som zakúsil, ak by som bol reálne *vami*" ([1], 373). Cit sympatie je tu výrazom vžitia sa do reálnej situácie druhého, uvedomenia si nášho súcitu s jeho žiaľom, s jeho utrpením, s jeho zármutkom.

Pochopenie zármutku alebo rozhorčenia iného teda v smithovskom projekte morálky nie je podmienené tým, že si sami seba predstavíme na mieste iného človeka a že s ním sympatizujeme preto, lebo myslíme na vlastný záujem v podobnej situácii (napr. na to, ako by sme my sami za podobných okolností trpeli). Naopak, sympatia je výrazom toho, že sme na strane trpiaceho, že sme s ním solidárni. Smithovi jednoducho ide o to, aby sa sympatia nepovažovala za efekt sebalásky. V tejto súvislosti sa distancuje od tých teórií morálky, ktoré spájajú princíp mravného súhlasu so sebaláskou, resp. so starosťou o vlastný prospech.<sup>5</sup>

Vzniká otázka posudzovania primeranosti a neprimeranosti citov druhého, teda problém ich legitimacy, opodstatnenosti. Podľa Smitha jedinou možnosťou je posúdiť city druhých prostredníctvom vzťahu k našim vlastným citom, skúmať, ako city druhých korešpondujú či sympatizujú s našimi, resp. nakoľko sa od nich vzdiaľujú (a to tak s ohľadom na okolnosti, ktoré ich vyvolali, ako aj s ohľadom na to, ako sa tieto

<sup>4</sup>Napokon, už úvodná veta Smithovej *Teórie morálnych citov* objasňuje, že napriek istému stupňu sebalásky, ktorý treba u človeka predpokladať, je v jeho prirodzenej povahe princíp záujmu o druhých.

<sup>5</sup>Smith tu vychádza z názorov svojho učiteľa F. Hutchesona vystupujúceho proti koncepcii T. Hobbesa.

okolnosti dotýkajú nás samých alebo osoby, ktorej city posudzujeme).<sup>6</sup> "Kto sa so mnou delí o krivdy, ktoré som utrpel, a kto pozoruje, že ich cítim rovnako ako on, ten nevyhnutne súhlasí s mojím rozhorčením; a ten, kto sympatizuje s mojou bolesťou, ju nemôže považovať za bezdôvodnú." ([1], 12). Náš súhlas týkajúci sa citov druhých je teda podľa Smitha vždy nejakým spôsobom podmienený analógiou v spôsobe cítenia. Smith v tom zároveň vidí odôvodnenosť tohto súhlasu.

Vynára sa však ďalšia dôležitá otázka - otázka zdôvodnenia mravného súdu. Prirodzene, primárnym kritériom hodnotenia nejakého činu ako dobrého alebo zlého je tu cit. Smith odvodzuje zámer odmeniť alebo trestať nejaký čin na základe citu, aký v nás daný čin vzbudzuje: odmenu si zaslúži čin, ktorý nás na základe pozitívneho pocitu vedie k tomu, aby sme jeho autorovi vyjadrili uznanie, a trest si zaslúži ten čin, ktorý v nás vyvolal pocit rozhorčenia. Prirodzený cit sympatie je tak významným arbitrom pri posudzovaní činu.

Predseda sa však ukazuje, že tieto city, vlastné ľudskej povahe, nie sú dostatočným kritériom pre náš mravný súhlas a že správanie by malo byť zdôvodnené aj inak, ak v nás má vyvolať cit sympatie. Vezmime si Smithov príklad: človek sa nám javí ako hodný odmeny vtedy, ak je pre niekoho prirodzeným objektom uznania, pričom tento pocit by si mohli osvojiť všetky ľudske bytosti. A naopak, trest si zaslúži ten, kto vzbudzuje svojím činom u niekoho rozhorčenie, ktoré sú pripravení akceptovať všetci rozumní ľudia. Smith sa tak usiluje nájsť objektívnejšiu platformu morálneho hodnotenia.

V tomto kontexte zavádza ideu *nestranného pozorovateľa* ([1], 76 a n.). Ide o akéhosi neutrálneho svedka či arbitra, ktorý má byť kritériom správnosti nášho súhlasu s mravnými citmi uznania alebo rozhorčenia a so sankciami odmeny alebo trestu.<sup>7</sup>

Otázka kritéria mravného posudzovania totiž nie je osobitne chúlостivá vtedy, keď posudzujeme správanie druhých, ale vtedy, keď sa zameriavame na naše vlastné činy. Ide tu o to aby sme z mravného sebahodnotenia eliminovali ľubovôľu. To je podľa Smitha možné prostredníctvom pomyselného odstupu pri posudzovaní nášho vlastného správania, teda cez schopnosť pozrieť sa na nás samých akoby očami iných. Ide o akési domnelé rozčlenenie individua, aj keď, prirodzene, aktér a jeho sudca sú reálne tou istou osobou.

---

<sup>6</sup>Francúzsky komentátor a prekladateľ Smithovho diela H. Baudrillard k tomu poznamenáva, že práve v tomto stanovisku sa prejavuje Smithov omyl. Ešte predtým, než sympatia zrodí súd, je to podľa Baudrillarda súd - viac alebo menej premyslený - ktorý vedie k sympatii. Ak súdy slúžia našim sympatiám, musia byť celkom relatívne a osobné navzdory Smithovmu neskoršiemu úsiliu dať im iný charakter. (Pozri [1], 12).

<sup>7</sup>Ideu *nestranného pozorovateľa* možno hodnotiť dvojznačne. Na jednej strane ho možno vnímať ako akési svedomie spoločnosti či vyjadrenie postojov väčšiny jej členov (aj keď to nevyhnutne neznamená, že sú tieto postoje správne), na druhej strane možno fenomén *nestranného pozorovateľa* chápať ako dôkaz nedostatočnosti citu sympatie ako najvyššieho arbitra našich činov.



Podnetná je tu však Smithova metafora *zrkadla* ([1], 129). Možno ju interpretovať ako akúsi podobu verejnej mienky, za pomoci ktorej jednotlivec skúma a hodnotí svoje činy. Pritom očami nestranného pozorovateľa sa pozorujeme v dvoch prípadoch: keď sme pripravení konať (vtedy sa nám naše vášne a city zdajú byť rozumné a primerané okolnostiam a konanie nimi motivované sa zdá byť samo sebou ospravedlnené) a keď sme vykonali čin (vtedy sa naše vášne a city upokoja, motív nášho pôvodného činu sa pre nás po jeho vykonaní často stáva indiferentným a dokážeme nezaujato usudzovať).

Morálka sympatie nemá byť len formou nášho mravného sebauvedomenia a regulovania našich činov. Teória morálnych citov zahŕňa tiež úvahy o zdroji neporiadku a o pôvode všeobecných morálnych pravidiel. Tak poriadok, ako aj neporiadok má svoj pôvod v skúsenosti a jeho základom sú emócie. Až na tejto platforme sa utvárajú všeobecné morálne normy, pravidlá stanovujúce, čo sa má robiť a čomu sa treba vyhnúť.

Význam všeobecných morálnych pravidiel vidí Smith v tom, že keď sa už raz etablovali, t.j. keď boli prijaté a uznané prostredníctvom spoločných citov a vštepené do našej mysle prostredníctvom obvyklej reflexie, nadobúdajú silu a autoritu.<sup>8</sup> Slúžia nám jednak na korekciu egoizmu, jednak na posudzovanie činov z hľadiska dobra a zla, a jednak na usmernenie správania ľudí. Rešpekt k všeobecným morálnym pravidlám označuje ako "cit pre povinnosť" ([1], 183). Inými slovami, cit pre povinnosť je tak súčasne vedomím povinnosti, uvedomením si a uznaním toho, čo sa *má* robiť a želaním túto uznanú povinnosť vyplniť.

Smith si veľmi dobre uvedomuje dôležitosť rešpektu voči všeobecným morálnym pravidlám pre udržanie spoločenského poriadku. Pripomína totiž, že bez tohto rešpektu sa nemožno spoliehať na nikoho správanie. Domyslené do dôsledkov, naznačuje sa tu nielen to, že správanie uvoľnené spod princípu povinnosti sa môže rozvíjať neželateľným smerom, ale že sa stáva prakticky nevypočítateľným, nepredvídateľným, čím môže priviesť spoločnosť k chaosu.

Všeobecné morálne pravidlá sú v tomto projekte súčasne bázou definovania *spravodlivosti*. Smith chápe pravidlá spravodlivosti ako fundament spoločenského života. Prirovnáva ich ku gramatickým pravidlám, pretože ide o jediné morálne pravidlá, ktoré sú presne stanovené a rigorózne. Svojou exaktnosťou určujú, ako máme konať vo všetkých zvláštnych prípadoch - na rozdiel od iných cností, ktoré nám síce ponúkajú všeobecnú ideu dokonalosti, (ku ktorej máme smerovať), ale neposkytujú nám prostriedky na dosiahnutie tohto cieľa. Možno povedať, že pravidlá spravodlivosti tak v istom zmysle konkurujú citu sympatie.

Smith však upozorňuje na dilemy, ktoré vznikajú pri striktnom uplatnení pravidiel spravodlivosti. Treba zdôrazniť, že dilemy podobného druhu sú dodnes aktuálne

---

<sup>8</sup>Všeobecné morálne pravidlá vznikajú na základe prirodzeného citu pre schválenie alebo odsúdenie určitých činov, podmieneného väčšinovým súhlasom druhých. "Isté činy neustále zraňujú naše prirodzené city; počujeme, ako všetci vyjadrujú hrôzu a averziu, ktoré vzbudzujú, a táto univerzálna mienka utvrdzuje a povznáša našu vnútornú istotu o ich nevhodnosti." ([1], 179). Problém je však v tom, že ľudia niekedy nedokážu vlastné emócie a činy nimi motivované objektívne posúdiť. Nevedia odlišiť nevhodnosť svojich citov v istých situáciách, vidia ich v lepšom svetle a zrejme v istých momentoch ignorujú to, čo by sme mohli označiť ako zmysel pre morálne, schopnosť nezaujať hodnotiť a priznať si oprávnenosť pokarhania.

osobitne na pôde podnikateľskej etiky a Smithov prístup v tomto kontexte možno považovať za inšpiratívny aj pre súčasné diskusie.<sup>9</sup>

Jednu z dilem ilustruje na nasledujúcom príklade: Môže sa stať, že nejaký útočivý človek sa cíti byť povinný v záujme rešpektovania všeobecných pravidiel spravodlivosti urobiť niečo, čo by bolo nespravodlivé od neho požadovať a k čomu by ho nijaký sudca ani arbiter nemohol odsúdiť. Napríklad cestovateľ zo strachu pred ohrozením života je nútený zaplatiť zlodějovi istú sumu peňazí.

Vo všeobecnosti ide o otázku, či sľub vyplývajúci z povinnosti dodržiavať pravidlá možno považovať za záväzný aj vtedy, keď bol vynútený násilím. Teda či sľub neustúpiť násiliu možno považovať za záväzný za každých okolností. Nastoluje sa tu teda kľúčová otázka týkajúca sa výkonu spravodlivosti.

Smith pritom rozlišuje dve hľadiská - hľadisko práva na jednej strane a postoj morálneho svedomia na strane druhej. Právne hľadisko v danom prípade vníma ako otázku prirodzeného práva, resp. prirodzenej spravodlivosti. Naznačuje, že isté správanie sa uznáva za spravodlivé bez ohľadu na to, či je zakotvené v platných zákonoch, a že tento cit pre spravodlivosť, zrodený vo vzájomnom styku ľudí, nemožno spochybniť. Odvoláva sa pritom na isté rozumom zdôvodnené očakávania vo vzťahu k tomu, čo je spravodlivé. Doslova totiž hovorí: "Bolo by absurdné predpokladať, že by mal lupič právo donútiť cestovateľa dodržať sľub, ktorý od neho vymámal násilím." ([1], 390). Ak teda násilie považujeme za zločin hodný najprisnejšieho potrestania, potom záväzok dodržať sľub z neho vyplývajúci by bol ešte väčším zločinom. Nárok dodržať sľub vynútený pod hrozbou sily nemôže byť predmetom právneho rozhodnutia.

Je tu však aj morálne hľadisko, hľadisko svedomia. Na tejto úrovni podľa Smitha nie je riešenie daného prípadu také jednoznačné. Dilemu možno formulovať takto: v danej situácii stojí proti sebe vedomie záväzku voči pravidlám spravodlivosti, ktorým podlieha vykonanie každého úprimne daného sľubu (a ktorými sa svedomitý a úzkostlivý človek môže cítiť byť viazaný) proti legitímnej možnosti zrieknuť sa povinnosti voči zločincovi a odmietnuť dodržať sľub vynútený násilím.

Z právneho hľadiska, ba aj z hľadiska prirodzenej spravodlivosti je podľa Smitha odmietnutie splniť taký druh sľubu legitímne. Vynára sa tu však závažnejšia otázka: či človek nemá záväzok voči vlastnej lojalite, "voči tejto neporušiteľnej časti svojho charakteru, vďaka ktorej absolútne rešpektuje pravdu a odmieta všetko, čo môže mať náznak prešibanosti alebo lži" ([1], 391). Ved' človeka, ktorý nedodrží dané slovo, lebo ho dal len preto, aby si zachránil život, okolnosti síce zbavujú viny, ale neospravedľujú ho celkom. Dokonca aj verejná mienka ho môže za istých okolností označiť za morálne nespoľahlivého, pretože zlyhal vo veci, ktorú pozitívne sľúbil.

---

<sup>9</sup>Napríklad na pôde podnikateľskej etiky sa dnes polemizuje o hodnotách, ktorými by sa malo riadiť podnikateľské správanie, a to nielen v súvislosti s konkrétnym správaním trhovými aktérmi, ale aj - a najmä - v súvislosti s existenciou podmienok (pravidiel podnikania), ktoré neumožňujú individuálnu rozhodovať sa morálne bez osobných strát. (Preto je dilema, či vyhovieť vlastným morálnym zásadám, alebo sa podrobiť vydieraniu, dodnes živá). V tomto kontexte sa nastoluje a rieši otázka, kedy morálna povinnosť prestáva byť povinnosťou, resp. kedy sľub prestáva byť pre jednotlivca morálnym záväzkom.

Ako sa dostať z tejto dilemy? Zo Smithových úvah vysvitá, že neexistujú presné pravidlá, ktoré by určovali naše povinnosti voči sľubom podobného druhu, a ktoré by sa dali aplikovať absolútne. Sám pripomína, že ani kazuisti usilujúci sa stanoviť platnosť všeobecného pravidla pre konkrétny prípad sa nedokážu zhodnúť v odpovedi na túto otázku.

Domnievame sa však, že treba oceniť už samotné nastolenie otázky prípustnosti či neprípustnosti porušovania morálnych záväzkov vo vzťahu k integrite osobnosti, ako aj upozornenie na možné ohrozenie tejto integrity v prípadoch morálneho zlyhania jedinca (nech už sa udialo za akýchkoľvek okolností). Táto rovina problému sa dodnes pri riešení morálnych dilem podobného typu zanedbáva.

Otázku realizácie pravidiel spravodlivosti však Smith vidí (ako sme už uviedli) v širšom kontexte - ako otázku sociálneho poriadku. Uvedomuje si, že bez pravidiel spravodlivosti spoločnosť nemôže pretrvať. Už ako morálny filozof si kladol otázku, čo drží spoločnosť pohromade, aby ju neskôr riešil aj ako ekonóm. Predovšetkým sa usiloval ukázať, že starosť o vlastný záujem - ktorá sa nezriedka považovala za príčinu vzájomného oddelenia ľudí - môže byť tým putom, ktorý ľudí spája: v oblasti morálky prostredníctvom spoločne prijatých hodnôt úcty, uznania, dobročinnosti..., v oblasti ekonomiky cez deľbu práce a vzájomnú kooperáciu.

V *Teórii morálnych citov* rozvíja tézu, že človek môže žiť len v spoločnosti: všetci členovia spoločnosti sú odkázaní na vzájomnú pomoc a zároveň sú vystavení vzájomným nespravodlivostiam. Rozlišoval pritom dva spôsoby, ako môže spoločnosť pretrvať. Jeden podľa neho spočíva na takých hodnotách ako láska, uznanie, vzájomná dobročinnosť. Druhý sa zakladá na pocite užitočnosti, na zistenej výmene vzájomných služieb. Kým spoločnosť bez takých emócií ako láskavosť, dobročinnosť, uznanie fungovať môže, nemôže naopak dlhodobo pretrvať tam, kde by nemohlo vzniknúť puto vzájomnej užitočnosti - napríklad tým, že by členovia boli stále náchylní škodiť jeden druhému. Ilustroval to na pakte zlodejov: hoci medzi nimi neexistuje skutočná pospolitosť, sledovanie spoločného záujmu ich núti rešpektovať isté pravidlá, na základe ktorých sa ani vzájomne neokradnú, ani nezabijú. Láskavosť a náklonnosť sú teda podľa Smitha pre existenciu spoločnosti menej podstatné ako spravodlivosť. "Bez tých prvých citov nemôže rozkvitať, ale môže pretrvať, kým triumf nespravodlivosti by skončil jej totálnou deštrukciou." ([1], 98).

## II. Morálka a ekonomika

Smithovo dielo možno vnímať a interpretovať v tom zmysle, že kým v *Teórii mravných citov* kľúčom k vysvetleniu ľudskej povahy je cit sympatie, v *Bohatstve národov* je ním ekonomicky motivovaný a racionálne odôvodnený egoizmus. V konečnom dôsledku môže takáto interpretácia navodzovať predstavu, že v Smithovom uvažovaní morálka a ekonomika predstavujú dva oddelené a navzájom nesúvisiace svety. Je taký náhľad opodstatnený?

Komentátori oceňujú *Bohatstvo národov* za to, že ponúklo novú optiku skúmania ekonomického fungovania spoločnosti, nový spôsob jej interpretácie. Smithovým centrálnym úsilím bolo pochopiť (ekonomickú) činnosť na báze prirodzeného poriadku. Prirodzený poriadok mal byť výsledkom súhry záujmov egoisticky naladených



jednotlivcov, ktorí, pokiaľ neporušujú zákon, majú mať úplnú voľnosť v rozvíjaní svojho podnikateľského úsilia v smere, ktorý pokladajú pre seba za najvýhodnejší a najvýnosnejší. Naviac, ak sa sebaláska, starosť o vlastný záujem rozvíja v podmienkach prirodzenej slobody limitovanej len zákonom, vedie ekonomicky motivovaných jednotlivcov ku konaniu, ktorého súčasťou je deľba práce, špecializácia a vzájomne výhodná kooperácia a ktoré - akoby zásluhou akejsi "neviditeľnej ruky" - vedie k neúmyselnému efektu všeobecného prospechu (pozri [2], zv. 2, 35).

Metafora neviditeľnej ruky tu slúži na obhajobu prirodzeného vývoja podnikania na princípe laissez-faire, teda ponechajte (veciam) voľný priebeh. Má upozorniť na to, že "motivácia jednotlivcov nie je totožná so spoločenskými dôsledkami ich konania" ([4], 108). Komentátori interpretujú metaforu "neviditeľnej ruky" v dvojakom zmysle: po prvé: rozhodnutia jednotlivcov majú síce individuálny charakter, ale v skutočnosti sa za nimi skrýva logika a poriadok. Prítom "poriadok trhového systému sa prejavuje na celkom inej úrovni než v rovine motivácií a zámerov jednotlivcov, ktorí ho uskutočňujú" ([4], 109). A po druhé, "poriadok zrodený zo súhrnu individuálnych rozhodnutí môže byť racionálnejší ako poriadok nastolený racionálnymi plánovačmi. O 'neviditeľnej ruke' hovoríme preto, že racionalita trhu nie je direktívne riadená" ([4], 109).<sup>10</sup>

Znamená to azda, že poriadok voľného trhu - ktorého racionalita stačí na to, aby sa spoločnosť udržala pohromade - robí morálku zbytočnou? Je egoistické úsilie o hospodársky úžitok - podporené "rozumným systémom prirodzenej slobody"<sup>11</sup> - dostatočným spoločenským tmelom? Oprávňuje Smithova ekonomická vízia k argumentácii (využívanej predstaviteľmi posmithovskej neoklasickej paradigmy), že morálne súdy do ekonomického rozhodovania nepatria, pretože sú z hľadiska úsilia o rentabilitu a zisk irelevantné?

Pokúsime sa uviesť niekoľko argumentov, ktoré majú dokázať, že Smithova predstava ekonomiky voľného trhu implikuje *morálne motivované* ekonomické správanie.

Predovšetkým treba pripomenúť to, čo niektorí ekonómovia vyzdvihujúci význam metafory neviditeľnej ruky nepostrehli: že totiž Smithova metafora o neviditeľnej ruke,

<sup>10</sup>Smith tento fakt v predmetnej pasáži objasňuje tak, že každý jednotlivec dokáže na základe svojej znalosti miestnych pomerov zrejme omnoho lepšie posúdiť, než by to za neho mohol urobiť nejaký štátnik alebo zákonodarca, ktoré podnikateľské odvetvie v krajine je pre vklad jeho kapitálu najvhodnejšie a ktoré prinesie pravdepodobne najvyšší prírastok hodnoty. Mieri tým proti štátnym zásahom ako zbytočnému a niekedy aj škodlivému bremenu v tých oblastiach, o ktorých má rozhodovať výlučne voľný trh a zákon ponuky a dopytu. Naviac, Smith tu poukazuje na rozumnosť v správaní jednotlivých výrobcov, ktorí vidia, že je v ich záujme špecializovať sa na výrobok, v ktorom majú výhodu oproti iným. Túto argumentáciu rozširuje aj na teoretické zdôvodnenie predností medzinárodnej špecializácie. ([2], zv. 2, 35-36).

<sup>11</sup>Termín prirodzená sloboda tu nie je totožný s jeho chápaním v teóriách spoločenskej zmluvy. Napr. u Smithovho súčasníka Rousseaua sa vzťahuje na prírodný stav a je spojený s neobmedzeným právom jedinca na všetko, po čom tento jedinec túži a čo môže dosiahnuť, pričom limity prirodzenej slobody sú dané len jeho silami. U Smitha naopak prirodzená sloboda znamená, že jednotlivec má možnosť sledovať osobný záujem na základe vlastnej vôle, avšak jej limity tvoria zákony stanovené suverénom.

ktorá mu v *Bohatstve národov* slúži na opis fungovania voľnotrhového mechanizmu, nie je plodom jeho čisto ekonomických úvah. Prvýkrát sa objavila už v *Teórii morálnych citov* v kapitole venovanej hodnote utility vecí a ich vplyvu na verejné blaho.

Smith už tu formuloval tézu, známu neskôr z *Bohatstva národov*, že pohnútkou ochoty výrobcov deliť sa o svoje statky s druhými nie je len nejaký cit sympatie či altruizmus, ale zaujatie sebaláskou a vlastným prospechom; pritom "akoby ich neviditeľná ruka nútila podporovať takú istú distribúciu vecí nevyhnutných pre život, akú by predstavovalo rozdelenie zeme rovným dielom medzi všetkých jej obyvateľov" ([1], 212). Bohatý tak - hoci o tom nevie a ani sa o to nejako zvlášť neusiluje - slúži sociálnemu záujmu a rozmnoženiu ľudského rodu.

Pravda, objavuje sa tu aj nadsadená (romantizujúca) vízia o rovnosti ľudí - tak pokiaľ ide o ich telesné blaho a duševné schopnosti, ako aj pokiaľ ide o možnosť spoločne užívať statky nevyhnutné pre spokojný život. Smith v tomto mechanizme zrodenom z individuálnych motivácií a rozhodnutí vidí totiž akýsi zvláštny druh poriadku či spravodlivosti: v ich rámci vraj ani tí, ktorým nebol v živote pridelený "šťastný lós", nestrádajú, pretože (vd'aka pôsobeniu "neviditeľnej ruky") participujú na tom, čo vyprodukovala úzka vrstva bohatých.

Z celkového kontextu tejto ekonomickej úvahy však vyplýva, že starosť o vlastný záujem nie je faktorom izolujúcim ľudí, pretože ak by prevládala tendencia bezohľadného sledovania osobného prospechu na úkor iných, trhový mechanizmus by nemohol pretrvať. Navyiac, starosť o vlastný záujem, ktorý je základom nášho ekonomického snaženia, neznamená zrieknutie sa morálnej motivácie konania. Túto tendenciu možno napokon rovnako vystopovať aj v diele *Bohatstvo národov*.

Smith napr. odmieta prístup, ktorý robí z utility vlastné a jediné pravidlo posudzovania činov. To znamená, že neprijíma morálku založenú výlučne na hľadisku utility, hoci ho považuje za jeden zo spôsobov, ako spoločnosť môže pretrvať. Aj keď je človek riadený v prvom rade povahou vlastných starostí a záujmov, podľa Smitha ho to neopravňuje nárokovať si práva, ktoré by ho zvýhodňovali pred inými, resp. ktoré by druhých poškodzovali. Smith sa tu odvoláva na spravodlivosť v zmysle rovnakého zaobchádzania s každým človekom. Zdôrazňuje, že nespravodlivé preferencie sa stávajú predmetom pohrdania a trestu. Konkrétne chudobný človek nikdy nesmie krahnúť ani klamať bohatému, hoci by zisk bol pre neho oveľa dôležitejší a väčší ako strata či ujma, ktorú by tým spôsobil tomu druhému. Osobnú výhodu nemožno nikdy hľadať a nadobúdať prostredníctvom zla spôsobovaného inému ([1], 155).

Odmietnutie hľadiska utility ako jediného kritéria morálky sa rovnako vzťahuje aj na zhromažďovanie bohatstva. Pre Smitha je neprijateľný a odsúdeniahodný rešpekt voči bohatstvu, ktoré sa zrodilo bez zásluh a cností ([1], 67). Ak by sme sa pokúsili preložiť to do súčasného jazyka, mohli by sme povedať, že Smith odmieta "špinavé peniaze". V *Teórii morálnych citov* kritizuje zhromažďovanie bohatstva, ktoré neslúži na uspokojenie prirodzených potrieb, ale len na ukojenie márnivosti a nadbytočného prepychu. V *Bohatstve národov* sa venuje rozboru vzťahu medzi takými morálne relevantnými javmi ako pracovitosť a záhalčivosť, šetrnosť a márnosť ([2], zv. 1, 324-329).

Pri skúmaní fenoménu bohatstva a chudoby ho zaujímajú psychologické a morálne dôsledky. Upozorňuje na to, že náklonnosť ľudskej povahy rešpektovať a obdivovať bohatých je oddávna predmetom pozornosti filozofov. Pozornosti a ocenenia sa paradoxne dostáva často bohatým a mocným, a nie múdram a cnostným. Nerest' a pochabosť prvých sa nezriedka odsudzuje menej ako chudoba čestných ľudí. V reálnom svete tak vzniká protirečenie medzi existujúcim a žiaducim, medzi tým, čo je, a tým, čo by malo byť. Podľa Smitha totiž zisťujeme, že naše očakávania vo vzťahu k tomu, čo je hodné morálneho rešpektu, sa nenapĺňajú. Sám však považuje prejav obdivu a citu sympatie k bohatým a vznešeným a pohrdanie chudobnými za prvú príčinu "skazenosti našich mravných citov" ([1], 65).<sup>12</sup> Postoj verejnosti k chudobnému jedincovi v ňom na jednej strane vyvoláva pocit hanby za svoje postavenie; na druhej strane v ňom podnecuje vedomie vlastného poníženia. V dôsledku toho úsilie zlepšiť si vlastnú situáciu nie je podľa Smitha motivované prirodzenými potrebami, ale skôr pocitom márnosti, snahou stať sa predmetom pozornosti a priazne druhých.

Pre ekonomickú etiku je inšpiratívne Smithovo porovnanie cností spravodlivosti a dobročinnosti. Dobročinnosť je podľa neho dobrovoľná, čo znamená, že jej nedostatok nemožno trestať, pretože nespôsobuje nijaké pozitívne zlo. Inak je to s cnosťou spravodlivosti. Jej dodržiavanie nie je vecou našej ľubovôle, ale možno ho vyžadovať násilím, pretože porušenie spravodlivosti sa - ako sme to už naznačili - chápe ako bezprávie. Porušenie spravodlivosti znamená faktickú ujmu pre toho, kto je jeho objektom, vzbudzuje teda rozhorčenie a zasluhuje si trest. Osoba, ktorá má v úmysle dopustiť sa nespravodlivosti, *cíti*, že použitie násilia voči nej bude legitímne. Práve na tomto *cite* sa podľa Smitha "zakladá významný rozdiel medzi spravodlivosťou a ostatnými cnosťami" ([1], 90). Fakt, že uprednostňujeme záväzok konať v zmysle spravodlivosti pred takými cnosťami ako priateľstvo, súcit, veľkodušnosť, je teda záležitosťou našej emocionálnej schopnosti rozlíšiť to, čo druhí majú právo od nás vyžadovať, od toho, čo je ponechané na našu slobodnú vôľu.

V *Bohatstve národov* sa zároveň v konkrétnejšej podobe objavuje idea, že sebaláska a záujem celku si nemusia odporovať. Smith tu naznačuje, že ekonomicky motivovaná starosť o vlastný prospech nemá znamenať korisníctvo a ignorovanie záujmu spoločnosti, aj keď je to často tak. Upozorňuje na rozpor v záujmoch podnikateľov, ak ich úsilie o zvyšovanie ziskov sprevádza snaha ovládnuť trh prostredníctvom obmedzenia konkurencie. V tejto súvislosti poukazuje na nevyhnutnosť prijímať zákony, ktoré inicioval podnikateľský stav, premyslene a uvážlivo, aby to, čo je v prospech podnikateľov, nespôsobovalo ujmu ostatným občanom. Otvorene kritizuje fakt, že rozpor medzi záujmami podnikateľského stavu a záujmami spoločnosti podnecuje túto stavovskú skupinu k tomu, aby verejnosť klamala a dokonca poškodzovala. A podnikateľský stav podľa vyjadrenia Smitha takú príležitosť aj neraz využil ([2], zv. 1, 253).

\* \* \*

<sup>12</sup>Cit sympatie tak v tomto prípade v konečnom dôsledku paradoxne podporuje zlo.

Na záver sa žiada zdôrazniť, že logika Smithovho uvažovania má v oboch dielach významnú spoločnú črtu. Smith vychádza zo skúsenostných dát, z pozorovania ľudskej povahy a jej sklonov a smeruje k hľadaniu toho, čo je v spoločenskom styku ľudí stmelujúcim faktorom. V *Teórii morálnych citov* sú to predovšetkým city ako naše primárne a najbezprostrednejšie reakcie na určité situácie. Dominantnú úlohu má cit sympatie podnecujúci v ľuďoch konformné postoje súhlasu, resp. nesúhlasu s jednotlivými činmi. Tým sa stáva - ako na to poukazujú aj Smithovi komentátori - špecifickým "socializujúcim činiteľom", faktorom vytvárajúcim medzi ľuďmi spoločenské puto a vyvolávajúcim socializujúce postoje ([3], 35, 89 a i.). V *Bohatstve národov* má podobnú úlohu deľba práce, špecializácia a kooperácia, aj keď "deľba práce vedie k inému typu sociálnej väzby, totiž k vzájomnej závislosti" ([3], 90).

Skutočne, Smith metaforou "neviditeľnej ruky" fakticky signalizuje, že trhový mechanizmus je mechanizmom vzájomnej závislosti a spoločenskej previazanosti ľudí. Uvedomme si, že aj najsebeckejšie motivované činy v konečnom dôsledku závisia od toho, ako budú na našu ponuku reagovať iní a ako my dokážeme vyjsť v ústrety ich požiadavkám.

Pri vysvetlení ekonomického správania na jednej strane hrá dôležitú úlohu princíp sebalásky. Smith napr. hovorí o tom, že neočakávame, že svoj obed dostaneme vďaka dobrosrdečnosti mäsiara, pivovarníka alebo pekára, ale vďaka ich ohľadu na vlastný záujem. "Nedovoľujeme sa ich ľudskosti, ale ich sebeckta, a nikdy im nehovoríme o svojich potrebách, ale o výhodách, ktoré z toho budú mať" ([2], zv. 1, 38).

Na druhej strane, ako sme už zdôraznili, Smith odmieta možnosť uskutočňovania trhových transakcií prostredníctvom nespravodlivosti alebo bezprávia. Koniec-koncov, za jednu z troch základných úloh štátu pri výkone spravodlivosti považuje ochranu každého člena spoločnosti pred nespravodlivosťou a útlakom zo strany iného spoluobčana - a to popri povinnosti chrániť krajinu pred útokom zvonka a zaviesť a udržiavať isté verejné inštitúcie a činnosti, ktorých fungovanie jednotlivci či malé skupiny nedokázali zabezpečiť ([2], zv. 2, 261).

K faktorom, ktoré robia trhový výmenu vzájomne výhodnou, však patrí aj morálna motivácia, predovšetkým prirodzený zmysel pre spravodlivosť a možnosť spoľahnúť sa na správanie iných (napr. že splnia daný sľub, dodržia dohodu).

Vo svetle Smithových morálnych úvah možno jeho myšlienkový odkaz pochopiť aj tak, že v ekonomickom živote nestačí spoliehať sa len na "rozumnosť" v konaní trhových aktérov; systém prirodzenej slobody by mal byť zabezpečený tak, aby sa zákony dodržiavali a aby ani v situáciách, na ktoré sa priamo nevzťahuje právna reglementácia, nebolo prípustné profitovať cestou koristníctva a podvodov. Práve tu by mal zohrať dôležitú úlohu - povedané Smithovými slovami - náš morálny zmysel, náš prirodzený cit pre dobro a zlo.

- [1] SMITH, A.: *Théorie des sentiments moraux. Essai analytique sur les principes des jugements que portent naturellement les hommes d'abord sur les actions des autres, et ensuite sur leurs propres actions.* Paris 1860.
- [2] SMITH, A.: *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů. Zvázok I. a II.* Praha 1958.
- [3] RAPHAEL, D. D.: *Adam Smith.* Praha 1995.
- [4] NOVAK, M.: *Duch demokratického kapitalizmu.* Praha 1992.

---

Prispevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 95/5305/639.

---

PhDr. Dagmar Smreková, CSc.  
Filozofický ústav SAV  
Klemensova 19  
813 64 Bratislava  
SR